

РОЗДІЛ 4. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-237-4-10>

Грушко М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
м. Одеса

ПЕРЕХІДНЕ ПРАВОСУДДЯ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Сучасний світ, як засвідчують події останніх десятиліть, став надзвичайно нестабільним. Дослідження та впровадження перехідного правосуддя допоможе визначити механізми вирішення складних питань та супутніх проблем у суспільстві держави, яка знаходиться в стані переходу від авторитарного ладу до демократії або стані переходу від збройного конфлікту до стану миру. Немає однозначності щодо визначення терміна та механізму перехідного правосуддя, але як інструмент досягнення миру правосуддя перехідного періоду отримало широку міжнародну практику визнання та застосування. Для всебічного і повного розуміння суспільством необхідно досліджувати як теоретичні, так і практичні аспекти зазначеного питання. Це динамічний процес, який змінюється загалом та у рамках конкретної держави, що розвивається. Весь комплекс заходів націлений на період, який характеризується умовністю терміна. Особливістю перехідного правосуддя є його тимчасовий та надзвичайний характер зі своїми складовими елементами. Для України це досить нова тема для суспільства, але яку розглядають як конструктивне рішення в ситуації окупації та збройного конфлікту на сході країни та реальної можливості переходу до стану миру в державі. Національна

модель перехідного правосуддя хоч наразі знаходиться на доопрацюванні, але, по суті, є частиною стратегії деокупації та реінтеграції наших громадян, та, яку варто продовжувати впроваджувати в Україні: важливо зберегти тенденцію внесення змін у законодавство та прийняття нових нормативно-правових актів відповідно до потреб громадянського суспільства та жертвоцентристського напрямку, належно підготувати процес притягнення винних до відповідальності, повернутися до питання ратифікації Римського статуту, створення належних умов для отримання постраждалими від конфлікту фінансової компенсації за моральну та матеріальну шкоду, завдану внаслідок збройного конфлікту, та інше.

Вступ

XX – початок XXI століття виявились складними для всього людства в різних аспектах, зокрема виникнення великої кількості збройних конфліктів, трансформація соціально-політичного устрою, політичного курсу деяких країн, цифрова ера суспільства, спалах пандемії та інші події. Коли держава знаходиться в стані переходу від авторитарного ладу до демократії або стані переходу від збройного конфлікту до стану миру саме перехідне правосуддя є необхідним інструментом реалізації миру в суспільстві та забезпечення дотримання прав людини зокрема. Звісно, це непростий та нешвидкий період змін. Досвід функціонування механізмів перехідного правосуддя в тих країнах, де порушення прав людини призвели до конфлікту або здійснювалися під час збройного конфлікту, потрібен для того, щоб показати мету та завдання механізмів періоду перехідного правосуддя для країн, які того потребують. Перехідне правосуддя вже отримало широку практику застосування деякими країнами – Європа, Молдова, Грузія, Велика Британія, Південна Америка, Африка, Кіпр та інші. Для України це досить нова тема для суспільства, але яку розглядають як конструктивне рішення в ситуації окупації та збройного конфлікту на сході країни та реальної можливості переходу до стану миру в країні. Національна модель перехідного правосуддя хоч знаходиться на доопрацюванні, але, по суті, є частиною стратегії деокупації та реінтеграції наших громадян та її варто нині впроваджувати в Україні. Тематика перехідного правосуддя представлена лише в окремих працях вчених, зокрема М. Гнатовського,

О. Задорожнього, О. Мартиненко, А. Кориневича, О. Уварової, Р. Додонова, О. Семенюка та деяких інших. У правовому полі відсутнє єдине бачення змісту та шляхів реалізації підходів перехідного правосуддя, а також взаємодії елементів перехідного правосуддя на рівні державного управління. Мета публікації вбачається у висвітленні доктринального підходу та правових основ перехідного правосуддя в міжнародному праві, його механізму функціонування в деяких країнах для запровадження можливих підходів державного управління та законодавчої практики в Україні. Тому запровадження напрямів перехідного правосуддя до сфери наукового обговорення, ознайомлення громадського суспільства з його принципами та побудова належного теоретико-правового підґрунтя самого механізму перехідного правосуддя приведе до успішної імплементації заходів перехідного правосуддя в Україні, що нині є важливим.

1. Концептуально-правові основи перехідного правосуддя та його структурні елементи

Наприкінці ХХ ст. поширився процес демократизації у всьому світу, який спричинив своєрідні наслідки, що стало результатом появи та застосування правосуддя перехідного періоду в різних «гарячих точках» світу, яке характеризується низкою особливостей певної держави.

Вживаються різні варіанти терміна «перехідне правосуддя» – «транзитивне правосуддя», «перехідна юстиція», «транзитивна юстиція», «правосуддя перехідного періоду», «постконфліктне правосуддя», що є порівняно новим. Тому для всебічного і повного дослідження варто зупинитися на понятійному дослідженні зазначеного терміна, а також як саме функціонує перехідне правосуддя на практиці.

Існують різні дискусії щодо того, хто вперше сформулював термін «перехідне правосуддя». Проте вважається, що вперше термін «перехідне правосуддя» використовується в науковій роботі Н. Крітца «*Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*» 1995 р. Про його авторство заявляє також американська дослідниця Руті Тайтель «*Transitional Justice Globalized*». Але є думки, що вперше термін «перехідне правосуддя» було також використаний на початку 90-х рр., коли відбувались важливі події, і одна серед них – завершення диктаторської епохи в Південній Америці, відома всім ситуація в

період 1970–1990 рр. в Аргентині, Чилі, Сальвадорі та інших країнах. До процесу перехідного правосуддя у Південній Африці призвели події в Руанді (1994 р.), а в Західній Африці – в Сьєрра-Леоне (1990-ті рр.).

Ще однією великою зміною світу стало падіння Берлінської стіни (1989 р.) – це була колосальна подія, яка пов'язана з падінням соціалістичного режиму в Центральній та Східній Європі, розпадом СРСР, Чехословацької Республіки і тому в той час було багато дискусій, в яких активно застосовували термін «перехідне правосуддя».

Правосуддя перехідного періоду охоплює юридичні практики та проблеми, з якими стикаються держави та суспільства, що трансформуються, коли право використовують у двох напрямках: як засіб трансформації та як напрям трансформації. За мирної трансформації найважливіше питання – це питання історії, минулого, яке не зводиться суто до залишків або «спадку попереднього режиму. Правосуддя перехідного періоду – це конституційна проблема для нових соціальної, політичної та правової систем, що прийшли на зміну старій ситуації. Різні країни сприйняли різні підходи до правосуддя перехідного періоду, що справило результативний вплив на форму і структуру нових режимів» [1, с. 185].

Аналізуючи згадані вище події, перехідне правосуддя можна оцінити як динамічний процес, який змінюється загалом та в рамках конкретної держави, що розвивається, а тому не можна його зробити єдиним. Передбачається, що за кілька років ситуації змінюються, а з нею і підхід, і бачення ситуації, і ставлення до ситуації також, що є, на нашу думку, дуже важливою характеристикою перехідного правосуддя при подальшому дослідженні вказаного питання.

У міжнародних документах вперше згадки про перехідне правосуддя були використані у Звіті Економічної і соціальної ради ООН, де зазначено було 42 принципи запобігання безкарності осіб, які винні в порушеннях прав людини, а також порушеннях гуманітарного права, який був поданий 26 червня 1997 р. [2].

Згодом значним доробком у розробку концепції перехідного правосуддя стала доповідь Генерального секретаря ООН «Про верховенство права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах» у 2004 р.,

де вперше надано визначення концепції: «Увесь комплекс процесів та механізмів, які пов'язані зі спробами суспільства подолати тяжку спадщину великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення. До числа таких механізмів можуть належати як судові, так і несудові (позасудові) механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі за її відсутності), а також окремі дії по судовому переслідуванню, відшкодуванню шкоди, встановленню фактів, інституційній реформі, попередньому огляду і припиненню справ або поєднання вищезазначених дій» [3]. У Звіті також вживаються такі терміни: «понівечене війною суспільство», «постконфліктне суспільство», що безпосередньо вказує, що весь комплекс заходів направлений на постконфліктний період. Проте, на нашу думку, при триваючих конфліктах неактивної фази також можливе застосування, про що йтиметься далі.

Як правило, поняття перехідного правосуддя застосовується в постконфліктних або поставторитарних періодах та є чи не єдиним комплексом механізмів (інструментів), здатним забезпечити перехід від збройного конфлікту до постконфліктного середовища (суспільства), подолати наслідки авторитарних режимів й забезпечити його неповторення в майбутньому. Види збройних конфліктів, міжнародного чи неміжнародного характеру, які мають суттєву якісну відмінність, різняться також і гостротою протистояння. Але саме гострота збройного протистояння і визначає фази проходження збройного конфлікту міжнародного та неміжнародного характеру, що є спільним для вказаних видів збройних конфліктів. Фаза протікання збройного конфлікту звичайно є важливою для ефективності функціонування перехідного правосуддя. Конфлікт, як правило, від виникнення до завершення проходить три стадії: стадію зародження, стадію використання сили (практичні дії), стадію врегулювання. А тому ключове значення має період постконфліктних відносин, який і зумовлює міцність досягнутих домовленостей. Проте не завжди цей період є чітко встановлений, а отже, період переходу може бути затяжним. А тому, на нашу думку, варто усвідомити умовність такого переходу, а отже, умовність терміну «перехідне правосуддя», оскільки момент початку такого переходу може бути визначений, хоч і не завжди, а момент завершення також не може бути чітко визначений у часі.

Період перехідного правосуддя може тривати десятки років. Врегулювання конфлікту передбачає, що сторони приходять до висновку про унеможливлення досягти своєї мети силовими засобами, що призводить до необхідності знаходження компромісу. Врегулювання конфлікту можливе, коли сторони прагнуть формувати інший рівень стосунків, який спрямований на встановлення перехідного правосуддя.

Отже, варто виділити ще одну особливість – умовність. З огляду на те, що перехідне правосуддя охоплює різні сфери відносин, тому може завершуватися для одних сфер і продовжуватись для інших. У зв'язку з цим О. Уварова виділяє термін – «постконфліктне правосуддя», відійшовши від необхідності вказувати, до чого «здійснюється перехід і коли такий перехід можна вважати завершеним». Проте такий термін має вузьке значення – «коли йдеться не про збройний конфлікт, а про зміну політичного режиму, зокрема усунення авторитарного правління, наслідками якого є масові репресії та порушення прав людини, такі зміни не можуть охоплюватися поняттям постконфліктного правосуддя» [4, с. 8–9]. Варто зазначити, що з часом використання такого визначення стало недоцільним з огляду на те, що воно не дає відповіді на низку питань, які нині є актуальними в рамках застосування цієї концепції, зокрема практики її застосування лише в постконфліктному середовищі.

У 2006 р. Управління Верховного комісара ООН із прав людини також робить певні заявки щодо напрямів перехідного правосуддя: «Правосуддя перехідного періоду має ставити високу мету – сприяти перетворенню пригнобленого суспільства у вільне суспільство шляхом реагування на допущену раніше несправедливість прийняттям таких заходів, які забезпечать у майбутньому верховенства справедливості» [5]. Важливо реагувати на порушення прав людини, які були здійснені ще до початку конфлікту і стали причиною його. Так, в 2010 р. Генеральний секретар ООН видав свою «Директивну записку про підхід Організації Об'єднаних Націй до правосуддя перехідного періоду», в якій міститься призив ООН «прагнути до забезпечення того, щоб процеси і механізми правосуддя перехідного періоду враховували корінні причини конфліктів і репресивного правління і реагували на порушення всіх прав, включаючи економічні, соціальні і культурні права» [6] Послідуючі Директивні записки [7] деталізували та заохочували до «всеосяжного підходу до

правосуддя перехідного періоду», вказуючи його як один із «ключових компонентів зусиль зі збереження миру». Тому роль ООН як гаранта миру значуща в співробітництві під час розв'язання проблем гуманітарних і політичних, проблем у сфері безпеки, миробудування та прав людини. Комісія з миробудування ООН уповноважена «мобілізувати ресурси і давати рекомендації та пропозиції щодо комплексних стратегій постконфліктного миробудування та поновлення» [8].

У доповіді Генерального Секретаря «Верховенство права та перехідне правосуддя у конфліктних та постконфліктних суспільствах» 2017 р. дається таке визначення правосуддя перехідного періоду – «повний спектр процесів, пов'язаних зі спробами суспільства знайти спільну мову щодо спадщини минулих масштабних зловживань для забезпечення відповідальності, служіння справедливості та досягнення примирення. Це може включати в себе судові та позасудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без неї), а також індивідуальне переслідування, відшкодування збитків, встановлення істини, інституційну реформу, перевірку та звільнення або їх поєднання» [9].

Науковці також надають розширений варіант дефініції. Зокрема, заслуговує на увагу визначення Н. Рот-Аріаза та Дж. Маріцкуррена: «набір практик і механізмів, які використовуються після періоду конфлікту, громадянської війни або репресій і які спрямовано безпосередньо на подолання наслідків порушень прав людини та гуманітарного права, що мали місце у минулому» [10, с. 2]. Відповідно до цього визначення, перехідне правосуддя відбудеться тільки тоді, коли конфлікт або репресії закінчилися і мають охоплювати усі права людини, а не тільки громадянські та політичні права. Однак ця концепція не отримала широкої підтримки зацікавлених сторін, деякі з яких вважають за необхідне обмежуватись фактами серйозних і систематичних порушень громадянських і політичних прав. Примітно, однак, що згодом ООН прийшла до визнання того, що для усунення першопричин конфлікту також важливо усунути порушення економічних, соціальних та культурних прав [11, с. 3].

Видається, що не існує якоїсь єдиної формули, як здійснювати перехідне правосуддя чи як варто здійснювати перехідне правосуддя. Як зазначала Л. Малліндер, «немає якогось рецепту, як правильно чи неправильно реалізовувати перехідне правосуддя.

Це щось, що вимагає досить великих зусиль з урахуванням особливостей локальної ситуації» [12], а тому, на нашу думку, за природою перехідне правосуддя є певною мірою консенсусом для досягнення поставлених цілей – примирення сторін.

Ще однією особливістю перехідного правосуддя є його тимчасовий та надзвичайний характер. Деякі елементи механізму перехідного правосуддя створюються на основі конкретного мандата і на конкретний термін. Однак досвід показує, що тимчасові і постійні механізми можуть співіснувати, якщо ставиться завдання розібратися з минулими злочинами і не допустити нових. Такі механізми можуть бути міжнародними, регіональними або національними. Наприклад, Міжамериканський суд із прав людини і деякі конституційні суди зробили великий вклад у концепцію правосуддя перехідного періоду. Щодо участі іноземних та міжнародних експертів є різні думки. В. Шабас зазначає, що іноземні та міжнародні експерти в змозі посприяти реалізації перехідного правосуддя, зокрема шляхом створення різних Комісій зі встановлення істини чи примирення [13]. Л. Малліндер стверджує зворотне: «Не вірю в необхідність міжнародних учасників» [12], зазначаючи, що завжди краще, коли комісія складається з представників самої країни, це має бути комбінація людей, які є достатньо репрезентативними, володіють такими якостями, як доброчесність, незалежність, навіть нейтральність (на нашу думку, є надзвичайно складно, навряд є люди, які нейтральні й поза збройним конфліктом). Немає якоїсь формули, щоб суспільства вбачали за можливе знайти осіб, діячів, які б уособлювали в собі консенсус, а тому це питання великої напруги.

Надзвичайно важливо пам'ятати, що потрібно дуже ретельно слухати людей (жертв збройних конфліктів, свідків злочинів, родичів осіб, зниклих безвісти та інших), їхні потреби та дослухатися до них. Генеральний секретар ООН звертає увагу, «для того щоб в процесі державного та інституційного будівництва підвищувалась легітимність шляхом забезпечення загальної участі та уважного вивчення причин для незадоволень» [14]. Як вдало зауважують українські науковці А. Блага, О. Мартиненко, «перехідне правосуддя можна розуміти як концепцію не лише процесу правосуддя під час перехідного періоду, але й справедливого ставлення (*justice*) з боку закону до усіх учасників конфліктних процесів у суспільстві» [15, с. 31].

Сутність концепції перехідного правосуддя розкривається також через аналіз його мети. Варто зазначити, що навколо мети перехідного правосуддя точиться чимало дискусій. Деякі автори акцентують увагу на пріоритетності політичних завдань, тобто перехідне правосуддя є механізмом, який дає змогу перейти від недемократичного правового режиму до демократії [16]. В той час як інші автори розглядають концепцію в контексті права, моралі і історичної правди. Саме на цих двох аспектах, тобто на поєднанні політичної і правової складової частин, і виникають диспути [17, с. 336].

Перехідне правосуддя також включає супутні напрями, які можуть включати створення підзвітних інституцій та відновлення довіри до них, забезпечення поваги до верховенства прав шляхом доступності правосуддя для найбільш уразливих верств населення, що постраждали від правопорушень, створення базису для усунення корінних причин конфліктів, а також подальше мирне сприяння врегулювання постконфліктних ситуацій.

Таким чином, на нашу думку, метою перехідного правосуддя є забезпечення мирного співіснування сторін, які знаходяться в кризовій ситуації, запобігання таким конфліктам у майбутньому, відновлення взаємоповаги сторін і гідності жертв збройного конфлікту шляхом застосування різних важелів, зокрема відшкодування шкоди, реалізації права на правду, притягнення винних до відповідальності, реформування національного законодавства, формування судової практики та інші. Зазначена мета перехідного правосуддя реалізовується через відшкодування шкоди особам як за порушення міжнародно-правових стандартів прав людини та положень національного права, так й визначення передумов цих злочинів. Хоча перехідне правосуддя і включає кримінальну відповідальність, воно підкріплюється також і ширшим розумінням справедливості, що враховує спектр потреб і пріоритетів для людей, які опинилися в конфліктній, постконфліктній чи кризовій ситуаціях, що охоплює різні напрями правовідносин, що й забезпечує правовий захист жертв конфлікту, осіб зниклих під час збройного конфлікту та інших категорій осіб, постраждалих від наслідків кризової ситуації. Поняття перехідного правосуддя може бути максимально широким.

Отже, можна запропонувати такий підхід до перехідного правосуддя: це певний період, коли у відповідь на репресії і/або на наслідки збройного конфлікту (міжнародного або

неміжнародного характеру) чи іншої кризової ситуації, функціонують різні механізми, інструменти, засобів та практики з метою протидії і/або подолання порушень міжнародного права прав людини і/або міжнародного гуманітарного права, які мали місце в минулому на території певної держави. За такого підходу воно охоплює період, коли в державі механізми правосуддя перехідного періоду мають надзвичайний і тимчасовий характер.

Коли ми говоримо про перехідне правосуддя потрібно розуміти, що цей процес залежить від багатьох факторів – соціально-культурних, історичних, фінансових можливостей, політичних, а також тривалого збройного конфліктів та інших. А тому визначення його структурних елементів буде залежати від них.

Загалом немає єдиного підходу структурних елементів перехідного правосуддя. Однією з можливих основ правосуддя перехідного періоду є чотири фундаментальних положення, запропонованих О.Уваровою: 1) обов'язок держави розслідувати передбачувані випадки порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи випадки сексуального насильства, піддавати кримінальному переслідуванню осіб, які вчинили такі порушення, та карати тих, хто визнаний винним; 2) право дізнатися правду про минулі злочини та долі осіб, зниклих безвісти; 3) право жертв порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права на отримання компенсації; 4) обов'язок держави шляхом прийняття різних заходів не допускати повторення таких злочинів надалі [18, с. 12].

Для виконання цих чотирьох положень створюються різні механізми та вживаються різні заходи: механізми по встановленню істини, такі як комісії зі встановлення істини; механізми правосуддя (національні, міжнародні або змішані), забезпечення компенсації, а також проведення інституційної реформи, включаючи перевірку на благонадійність. Багато з цих механізмів будуть створюватись на основі певного мандату та мати тимчасовий характер діяльності. Проте, як показує досвід, тимчасові і постійні механізми можуть співіснувати, якщо ставиться завдання розслідування вчинених злочинів та недопущення нових. Такі механізми можуть бути міжнародними, регіональними або національними.

В. Шабаєв вважає, що ключовими ідеями перехідного правосуддя є такі: 1) правда. Ідея правди чи справедливості глибоко укорінена в перехідне правосуддя; 2) примирення. Вчений вважає, що цей елемент є суперечливим через те, що суперечить контексту

перехідного правосуддя – примирення та правосуддя. Примирення лише тоді може бути ефективним, коли всі сторони розуміють, що жодна сторона не може отримати перемогу над іншою. Має бути ідея того, що примирення є бажаним для всіх сторін, щоб жити далі в мирі, тому примирення вважається важливою частиною процесу перехідного правосуддя. Але, звичайно, примирення порушує питання покарання – третього аспекту. Як показує міжнародна практика, різні держави по-різному реагували на примирення; 3) справедливість (правосуддя, яке застосоване належними судами) [13].

З'ясування правди, історичної правди є надзвичайно важливим. Вважаємо, що варто зосереджуватися саме на індивідуальній правді. На нашу думку, право на правду є складником права на інформацію та, відповідно, складовим елементом процесу перехідного правосуддя – повне та правдиве інформування населення про стан збройного конфлікту, його наслідки та про дотичні йому ситуації, історична правда, право жертв знань дізнатися, що сталося з членами їхньої родини, які зникли під час збройних конфліктів.

Сукупність механізмів, які становлять зміст концепції перехідного правосуддя, можна визначити, проаналізувавши документи ООН. Такими механізмами є: 1) судове (кримінальне) переслідування («*justice process*»); 2) відшкодування шкоди («*reparation process*»); 3) встановлення фактів (істини) («*truth process*»); 4) інституційна реформа («*institutional reform*»).

Держави, згідно з принципом *pacta sunt servanda* мають співпрацювати і допомагати компетентним судовим органам у розслідуванні порушень прав людини, воєнних злочинів і відправленні правосуддя [19]. Кримінальне переслідування осіб, які винні у порушенні прав людини при колишньому режимі або в процесі збройного конфлікту, може бути реалізоване як національними, так і міжнародними судами, а також можливий варіант створення змішаних судових органів, про які відомо міжнародній практиці.

У рамках реалізації цього механізму актуальним є питання про запровадження так званих «гібридних судів». Гібридні суди – це суди, де поряд із національними суддями, у відправленні правосуддя беруть участь і судді-іноземці, такі суди зазвичай створюються на постконфліктних територіях із метою притягнення до відповідальності осіб, які винні у скоєнні воєнних

та інших злочинів. До переваг гібридного правосуддя варто зарахувати підвищений авторитет до такого суду в умовах «розділених суспільств», шляхом залучення не заангажованих місцевою елітою іноземців, уміння останніх протистояти «культурі безкарності», можливість адаптувати стандарти міжнародного гуманітарного права до локальних умов. Недоліками гібридного правосуддя можна назвати фінансову уразливість останніх, а також небажання і неготовність національних суддів співпрацювати з іноземними через відсутність такого досвіду в минулому та низку інших причин [20, с. 47, 61].

Запровадження механізму кримінального переслідування часто порушує питання про застосування амністії як дієвого інструменту в процесі функціонування перехідного правосуддя. До амністії є кілька підходів, які мають багато нюансів. Під амністією в міжнародній практиці розуміють відмову від кримінального переслідування і, в певних випадках, цивільних позовів проти особи або групи осіб за певні злочини, вчинені в минулому, а також анулювання раніше встановленої юридичної відповідальності. Це відрізняє амністію від помилування – такого офіційного рішення, яке звільняє засуджену особу або групу засуджених осіб від відбування покарання.

Дебати про застосування амністії в процесі врегулювання конфліктів, як правило, точаться навколо питання справедливості, безкарності. Міжнародне право передбачає зобов'язання держави, на території якої відбувався збройний конфлікт, прагнути до проведення амністії. Інститут амністії передбачений Протоколом II 1977 р. до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, де зазначено, що після воєнних дій органи влади «прагнуть надати якомога ширшу амністію особам, які брали участь у збройному конфлікті» [21, ст. 6 (5)].

Постконфліктне правосуддя часто застосовується до усіх, хто якимось чином був причетний до злочинів у конфліктних ситуаціях. Проте застосування широкої амністії з метою припинення конфлікту є небезпечною практикою. Лише ретельно розроблені закони про амністію можуть допомогти країні в поверненні та реінтеграції своїх територій, та їх варто заохочувати. А тому надзвичайно важливо дотримуватися положень ст. 6 «Право на справедливий суд» Європейської конвенції 1950 р.

Амністії не мають універсального визначення ані в міжнародному праві, ані в академічній науці. Науковці можуть по-різному визначати їх у різних контекстах, на це варто звертати увагу, але загалом потрібно розуміти, що сама по собі вона не працює та є надзвичайним заходом, який особливо важливий у період перехідного правосуддя для подолання певних перепон. Виходячи з позиції ООН щодо амністій, можна зазначити, що вона базується на кількох основних принципах. Так, держави мають: а) забезпечити притягнення до відповідальності осіб, які відповідальні за серйозні порушення прав людини та гуманітарного права; б) забезпечити жертвам збройних конфліктів право на правовий захист, зокрема на компенсацію; в) амністія не може заважати жертвам або всьому суспільству дізнатися правду про злочини.

Як бачимо, міжнародне право і ООН не виключають використання в постконфліктному врегулюванні такого інструменту, як амністія, проте встановлюють певні межі його допустимого застосування – в мирних угодах не може міститися положення амністії за геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності або грубі порушення прав людини. Причина вилучення серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права з угод про амністію очевидна – це попередження безкарності винних у найтяжчих злочинах (*erga omnes*), це також суперечило б обов'язку держав, що передбачено нормами міжнародного гуманітарного права, проводити розслідування та притягувати до відповідальності осіб, підозрюваних у вчиненні воєнних злочинів під час збройних конфліктів. Міжнародній практиці відомі такі приклади: громадянська війна у Гватемалі (1960–1996 рр.) між урядом і воєнізованими формуваннями, які склались із представників корінних народів; Законом про національне примирення (*National Reconciliation Law*) 1996 р. було дозволено застосування амністії до всіх осіб, окрім тих, які вчинили найсерйозніші воєнні злочини під час громадянської війни; громадянський конфлікт у Колумбії (з 1964 р. та протягом подальших років) між колумбійськими воєнізованими формуваннями та повстанськими угрупованнями (такими як Револьюційні збройні сили Колумбії (*Revolutionary Armed Forces of Columbia, FARC*)) проти колумбійського уряду. Уряд ввів Закон про справедливість і мир (*Justice and Peace Law*) 2005 р. Цей закон передбачав застосування амністії щодо учасників збройних сил,

які вирішили демобілізуватися, але не щодо осіб, які вчинили найсерйозніші порушення прав людини, такі як тероризм, викрадення чи геноцид [22]. У випадку Республіки Македонія амністія не поширювалася на найбільш серйозні порушення гуманітарного права, що мають характер воєнних злочинів. Фактично це означало, що об'єктом кримінального переслідування ставали особи, які несли головну відповідальність, приймали рішення і віддавали накази. У разі Боснії і Герцеговини міжнародне співтовариство також здійснювало тиск на боснійський уряд із метою звільнення від переслідування осіб за злочинні діяння, вчинені під час конфлікту, за винятком серйозних порушень міжнародного гуманітарного права [23].

Міжнародна практика, на жаль, дає підстави навести супротивні приклади – «види амністії, що безпосередньо не передбачають виключення серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права – після громадянської війни в Сьєрра-Леоне (1991–2002 рр.) у 1999 р. була підписана Угода про мир між урядом Сьєрра – Леоне та Об'єднаним революційним фронтом Сьєрра-Леоне, завдяки якій припинилася громадянська війна, від якої Сьєрра-Леоне потерпала майже десять років. Унаслідок підписання цієї угоди Об'єднаний революційний фронт (далі – ОРФ) був визнаний національною політичною партією, і до всіх учасників ОРФ була застосована амністія, включно з тогочасним лідером Фоде Санко (*Foday Sankoh*). Однак ООН додали подальші застереження і відмовилися погоджуватися з амністією, яка поширювалася на серйозні порушення міжнародного гуманітарного права» [24]. Закон про амністію Хорватії 1996 р. передбачав амністію від кримінального переслідування і судового розгляду за злочинні діяння, вчинені під час війни. У той же час хорватський уряд на вимогу міжнародних посередників оприлюднив списки осіб, яких підозрювали в найтяжчих порушеннях прав людини (списки воєнних злочинців), які після цього фактично отримали змогу залишити територію Хорватії.

Міжнародна практика також передбачала і третій сценарій розвитку подій – у рамках мирного процесу в Північній Ірландії, де протистояння тривало три десятиліття, уряд Великобританії погодився на «прискорене звільнення заарештованих», механізм і терміни якого визначалися белфастською мирною угодою. Засуджені відбували частину терміну у в'язниці (залежно від тяжкості скоєних злочинів) і звільнялися під розписку [12].

Міжнародна практика застосування амністії в пост-конфліктному врегулюванні показує різноманітність, тому ці питання заслуговують на окреме наукове дослідження.

Зміст елементу концепції «відшкодування шкоди» включає моральну сатисфакцію, матеріальну компенсацію, відновлення порушених прав. Резолюція Генеральної асамблеї ООН 60/147 «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм в області прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» від 16 грудня 2005 р. передбачає такі форми відшкодування шкоди: реституція, компенсація, реабілітація, сатисфакція, гарантії неповторення [19]. Зокрема, правовий зв'язок між такими елементами, як кримінальне переслідування та відшкодування шкоди, простежується у змісті такої форми, як сатисфакція, яка передбачає судові та адміністративні санкції щодо осіб, які несуть відповідальність за порушення, та гарантії неповторення, які передбачають, що судові процедури мають відповідати міжнародним нормам, які стосуються судочинства, чесності та безсторонності, а також укріплення незалежності судових органів.

Як зазначається в доповіді спеціального доповідача ООН у «Спільному дослідженні з питання вкладу правосуддя перехідного періоду в запобігання грубих порушень і утисків прав людини і серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права...», «відшкодування шкоди сприяє попередженню злочинних діянь завдяки визнанню жертв в якості наділених правами громадян і забезпечення умов, в яких вони можуть більш рішуче вимагати відшкодування за минулі та майбутні порушення. Хоча підставою для відшкодування є порушення, що мали місце в минулому, воно покликане забезпечити, щоб порушення не залишалося без наслідків у момент його вчинення і в майбутньому» [25, с. 5]. Це твердження якнайкраще обґрунтовує важливість такого компонента концепції, як відшкодування шкоди.

Наступний складовий компонент концепції – «встановлення фактів (істини). Право на правду є цілком важливим компонентом, адже порушення прав під час конфлікту та репресії зазвичай супроводжуються таємністю їх здійснення або запереченням, тому сім'ї жертв і суспільство мають право та повинні знати істину. Це твердження знаходить підтримку в міжнародному праві, а саме в Додатковому протоколі до

Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): у ст. 32 зазначено, що сторони, які перебувають у конфлікті, у своїй діяльності виходять із права сімей знати долю своїх родичів [26]. У ст. 24 Міжнародної конвенції для захисту усіх осіб від насильницьких зникнень зазначено, що жертвою вважається не лише зникла особа, а й будь-яка фізична особа, якій завдано безпосередню шкоду в результаті насильницького зникнення, кожна жертва має право знати правду про обставини насильницького зникнення, про результати розслідування, про долю зниклої особи. А кожна держава вживає належних заходів із цією метою [27].

Реалізація права на правду можлива завдяки створенню так званих Комісій із відновлення істини. Такі комісії зосереджують свою увагу на розслідуванні таких грубих порушень прав людини, як тортури, зникнення людей, геноцид, злочини проти людяності, вбивства, а також порушень міжнародного гуманітарного права і воєнних злочинів. Вважаємо, що створення Комісії з установлення істини має ґрунтуватися на таких принципах, як національний вибір, потреба у всебічному уявленні суспільства про правосуддя перехідного періоду, на власній моделі, яка прив'язана до конкретної держави, незалежність Комісії та міжнародна підтримка.

Якщо порівнювати роботу таких комісій та судової системи, то можна виділити переваги та недоліки перших. Недоліком діяльності Комісій із правди є неможливість притягнути винних до відповідальності шляхом застосування санкцій, неможливість примусити осіб давати свідчення комісії, що, звичайно, є прерогативою суду. Проте явною перевагою буде виступати ефективність діяльності Комісії, адже у власних розслідуваннях вона має змогу просунутись значно далі, ніж суд. Проголошення правди для багатьох постраждалих є першим офіційним визнанням їхніх претензій і хоча б першим кроком щодо притягнення винних до відповідальності [28, с. 94].

Важке питання щодо оптимальних часових рамок для актуалізації питання про «право на правду»: чи доцільно робити це вже і зараз, або ж доносити правду до населення після примирення. Місії зі встановлення істини можуть виявитися придатними майданчиками для розгляду корінних причин конфлікту або репресій і порушень прав людини, оскільки вони

покликані відновити справжню картину того, що відбулося, і мають повноваження для вивчення причин, наслідків і характеру грубих порушень прав людини. Хоча завдання зі встановлення істини можуть бути або більш обмеженими, або ширшими, відновлення цілісної картини подій, що відбулися, завжди включає виявлення корінних причин порушень прав людини, а також фактів масових порушень таких прав. А тому оптимальні часові рамки для актуалізації питання про «право на правду» кожна країна приймає для себе самостійно.

Що стосується такого елемента, як інституційна реформа, то вона передбачає проведення реформи державного апарату, судової системи, військових та правоохоронних структур, на які покладено функції захисту основних прав людини, підтримання стабільності й безпеки. Надзвичайно складно проводити подібні зміни, програми реформ змушені враховувати реалії і суперечності постконфліктних чи конфліктних періодів (пасивна фаза). Спротив реформам має бути подоланий, оскільки неререформовані інститути створюють загрозу встановленню миру й утвердженню верховенства права.

Інституційні реформи є своєрідними гарантіями неповторення, які своєю чергою реалізують превентивну функцію. На доктринальному рівні гарантії неповторення є найменш опрацьованим елементом концепції, порівняно з іншими елементами, але в практичній площині, а саме в розрізі попередження правопорушень, спостерігається наявність великого об'єму знань та досвіду.

У постконфліктних суспільствах довіра населення до державних органів та їх посадових осіб є вкрай низькою. Для того, щоб забезпечити довіру населення до держави й (ре)легітимізувати державну владу, громадськість має бути поінформована про зміст інституційних реформ і довіряти цим реформам. Також важливим елементом інституційної реформи виступають люстраційні заходи. У міжнародному праві люстрація розглядається як один з інструментів правосуддя перехідного періоду, який «використовується для захисту нових демократичних держав від загроз, пов'язаних із тими, хто був тісно пов'язаний із попереднім тоталітарним режимом, і запобігання поверненню такого режиму і полягає в забороні посадовим особам, які представляють колишній режим, займати впливові державні посади в країні після його зміни» [29, с. 48].

У межах концепції перехідного правосуддя люстрації розглядаються як певна кадрова політика щодо ключових осіб *ancient regime*. Метою люстрації є необхідність захистити державу від її минулих представників (державних діячів, представників сектора безпеки, партійної номенклатури) [30, с. 95].

Варто згадати ще один важливий елемент правосуддя – репарації – відшкодування, які держава відповідно до мирної угоди або інших міжнародних документів виплачує країнам, що стали жертвами нападу з її боку. Практика застосування репарацій дає змогу відновити права жертв збройних конфліктів. Це питання є надзвичайно складним, бо вимагає особливого механізму реалізації, а також фінансових ресурсів. Военні злочини не мають терміну давності, виходячи з положень Міжнародної конвенції про незастосування строків давності до воєнних злочинів. А тому часові рамки відсутні щодо моменту припинення реалізації репарацій постраждалою стороною. Для Греції та Польщі питання репарацій за шкоду, завдану під час Другої світової війни, ще не закриті [31].

Наслідки тривалих конфліктів виливалися в певні складнощі у процесі реалізації правосуддя перехідного періоду. Збір доказів (або взагалі не формувалася доказова база або неналежно формувалася), затягування процесу розслідування злочинів, неналежне проведення правосуддя, таємність позасудових заходів, діяльності призводили до того, що жертви збройних конфліктів та їхні рідні самостійно можуть проводити широку кампанію звернень до міжнародних інстанцій, зокрема шляхом подачі скарг в ЄСПЛ. При цьому право на отримання соціальних виплат є об'єктом захисту за ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Втручання у право позивача на мирне володіння своїм майном у вигляді соціальної допомоги Суд у вказаному рішенні вважає таким, що не ґрунтується на законі і є дискримінаційним.

Жертви конфлікту чи насилля фактично домінують у здійсненні правосуддя та відновленні своїх прав. Водночас самі по собі жертви конфлікту не є гомогенною групою, і різновиди та спектр насилля можуть бути різними щодо них. Великі групи родичів тих, хто зникли безвісти, можуть об'єднуватися з невеликими союзами політичних активістів. Крім того, деякі можуть навіть об'єднувати соціальні ролі того, хто здійснював насилля, і жертв, наприклад, діти-солдати [32]. Нормативно

орієнтація на жертв конфлікту підкріплена Резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. № 60/147. «Основні принципи та керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування збитків» визначають основні засади дотримання, гарантування та заохочення прав жертв насильства, зобов'язання держав щодо прав постраждалих на істину, справедливість і відшкодування збитків.

Таким чином, концепція перехідного правосуддя включає в себе розгалужену систему механізмів та заходів, спрямованих на подолання порушень прав людини і норм міжнародного гуманітарного права, а також забезпечення неповторення таких правопорушень у майбутньому.

2. Права людини та концепція перехідного правосуддя в Україні

Договірні зобов'язання держав, які містяться в міжнародних документах сфери права, сприяють встановленню взаємозв'язків між правосуддям перехідного періоду та правами людини. Права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права є частиною єдиної системи прав людини, які необхідно «охороняти силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [33]. Держави зобов'язалися сприяти у співробітництві з ООН, загальній повазі і дотриманні прав людини і основних свобод. Загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для вчасного та належного виконання договірних зобов'язань. Тому кожен член суспільства і кожен державний та недержавний орган «завжди, маючи на увазі Загальну декларацію», мають прагнути «шляхом освіти сприяти повазі цих прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання...» [33].

Багато універсальних та регіональних документів, які регулюють громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права, створюють зобов'язання перед державами щодо їх виконання, заохочують і захищають.

Міжнародні документи з міжнародного гуманітарного права, які встановлюють договірні зобов'язання учасників міжнародного конфлікту або конфлікту неміжнародного характеру щодо прав

людини під час збройних конфліктів. Зокрема, VI Гаазька конвенція про закони та звичаї суходільної війни 1907 р. та чотири Женевських конвенції 1949 р. торкаються опосередкованим чином деяких з основоположних прав людини, наприклад, право поранених і хворих на здоров'я. Додаткові протоколи I і II 1977 р. до Женевських конвенцій забороняють також використовувати голод серед цивільного населення як метод ведення військових дій і забороняють нападати на об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Додатковий протокол I та звичаєве право забороняють здійснювати напади на цивільні об'єкти, включаючи об'єкти інфраструктури, призначені для обслуговування населення, які відображаються на можливості реалізувати, зокрема, право на освіту, харчування, здоров'я, житло і воду, а також культурні права.

Ще один блок норм регулює міжнародне кримінальне право та визначає матеріальні склади злочинів і, відповідно, пов'язаний із такими елементами правосуддя перехідного періоду, як кримінальне переслідування винних, зокрема, це Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.

Для контролю за дотриманням прав людини були створені різні міжнародні та регіональні механізми. Договірні органи та ряд спеціальних процедур ООН є складовими частинами міжнародної системи захисту прав людини, які відіграють важливу роль у тлумаченні норм міжнародного права прав людини. Ці механізми використовуються міжнародними та національними судовими та квазісудовими органами [34]. Тому, на нашу думку, держави, які реалізують напрями перехідного правосуддя, мають керуватися документами таких авторитетних органів, комісій та мандатаріїв спеціальних процедур. Міжнародні органи у сфері прав людини використовують потрібну класифікацію зобов'язань – держави-учасники зобов'язані поважати, захищати і здійснювати права, передбачені в відповідних міжнародних договорах. Обов'язок вживати цілеспрямовані заходи щодо здійснення прав та забезпечення економічних, соціальних і культурних прав саме вразливих груп населення є особливо важливим аспектом зобов'язання щодо дотримання цих прав. Можна звернутись до практики ЄСПЛ. У рішенні по справі «Пічкур проти України» від 7 лютого 2014 р. [35] йдеться про те, що громадянин, який багато років працював у своїй країні та сплачував внески до системи

пенсійного забезпечення, якому призначена пенсія, має необмежене право на її отримання, незалежно від місця постійного проживання: на території України або за її межами. А це означає, що право на пенсію та соціальні виплати та їх одержання не може бути пов'язане з місцем проживання людини. Такий підхід можна поширити не тільки на громадян, які виїхали на постійне місце проживання до інших держав, а й на внутрішньо переміщених осіб, які мають постійне місце проживання на непідконтрольній уряду України території. Подібна практика важлива для вразливих груп населення в процесі застосування перехідного правосуддя.

Звичайно, вимога поваги, захисту та дотримання стосується й громадянських та політичних прав, зокрема, наприклад, проводити розслідування обставин насильницьких зникнень. Сам факт такого зникнення становить порушення ст. 3 і ст. 4 Загальної декларації прав людини 1948 р. та ст. 1 Конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень 2006 р. У зв'язку з цим варто виділити ще одне право – право жертв збройних конфліктів або зникнень дізнатися, що сталося з членами їхньої родини, які зникли під час збройних конфліктів. Право на правду – одна з ключових цілей перехідного правосуддя, яке передбачає документування подій, які стосуються збройного конфлікту, та встановлення об'єктивної картини. Такі зникнення отримали розгляд деякими механізмами ООН – Радою з прав людини, спеціальними процедурами та ЄСПЛ. У практиці ЄСПЛ відома справа щодо зникнень, які мали місце під час конфлікту на Кіпрі в 1994 р. [36]. Право на правду можна розглядати як індивідуальне право кожного на правду, так і колективне право знати правду, яка може бути відображена у практиці правосуддя, що стосується прав людини. Але, звичайно, ця ситуація стає складнішою, тому що це не завжди просто отримати консенсус. На нашу думку, в деяких контекстах, деяких ситуаціях буває складно досягти будь-якої згоди щодо правди. І це стає перешкодою щодо такого переходу, тому що завжди є дві сторони в історичному конфлікті або навіть більше, і тому дуже складно досягти згоди, щоб вони усі погодилися на те, що є спільною правдою.

Продовжуючи говорити про систему захисту прав людини, варто виділити Європейський Союз (далі – ЄС), що також займається питанням перехідного правосуддя, зокрема у своєму «Плані дій зі сприяння правам людини та демократії на 2015–

2019 роки». До того ж також зазначені важливі умови щодо участі ЄС у подоланні наслідків серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права («Рамкова політика ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя [2015]»). Мандат Європейської служби зовнішніх справ із 2015 р. полягає в «координації цілісного підходу між усіма відповідними установами ЄС та державами-членами у сфері перехідного правосуддя» [37].

Правосуддя перехідного періоду як модель переходу суспільства до миру є нині найбільш сучасним підходом вирішення тієї ситуації, в якій опинилася Україна з кінця 2013 р. Перехідне правосуддя – це важлива частина безпечної реінтеграції і стійкого миру. Тому Україна формує власну Концепцію перехідного правосуддя, а для громадського суспільства тема правосуддя перехідного періоду з кожним днем ставатиме актуальнішою.

Отже, події останніх років, пов'язані з Революцією гідності, збройною агресією Російської Федерації на сході України та анексією Криму, зумовлюють необхідність пошуку шляхів подолання такої кризи. Сьомий рік збройного конфлікту став причиною величезної кількості порушень прав людини, скоєння численних воєнних злочинів. Наша держава втратила контроль над частиною своїх територій, зазнала величезних матеріальних збитків. За весь цей час державна політика була спрямована на вирішення певних ситуативних проблем, спричинених конфліктом, проте не на комплексне його подолання. Застосування концепції перехідного правосуддя в умовах нинішнього збройного конфлікту супроводжується певними складнощами, адже світова практика та деякі фахівці наголошують на можливості запровадження таких заходів лише в постконфліктному середовищі. Саме тому була невпевненість із боку міжнародних фахівців щодо формування концепції перехідного правосуддя в Україні. О. Мартиненко зазначає, що вчені різних держав мають різні погляди щодо перехідного правосуддя. Так, «нідерландські та американські вчені у своїх пропозиціях роблять акцент на найскорішому запровадженні механізмів проведення місцевих виборів та амністії на деокупованих територіях за умови активної співпраці уряду з міжнародними миротворчими місіями ООН/ЄС різних форматів». А спеціалісти зі Швейцарії та Польщі більш схильні до «роботи з цивільним населенням по обидва боки лінії розмежування вже сьогодні, використовуючи стратегію медіації та гуманітарного

діалогу як основу для тривалого пошуку примирення в українському суспільстві». Представники організації з Великої Британії та Німеччини ставлять основний акцент на роботі з українською стороною, яка виражається, перш за все, «у відновленні історичної правди, причин конфлікту, об'єктивному висвітленні хиб минулого» [38]. Після тривалої роботи та дискусій щодо українського контексту практика перехідного правосуддя почала розвиватися та передбачати певну підготовчу активність у період, коли соціальний/збройний конфлікт у країні триває. Стало очевидним, що Україна вже може здійснювати певні інституційні реформи, врегулювання питання переслідування воєнних злочинців, законодавчо закріплювати механізми надання компенсації жертвам конфлікту [39]. Формування державної політики на майбутнє та розробка досконалої моделі перехідного правосуддя має здійснюватися вже нині, тим паче що для цього є можливість – Україна може консолідувати міжнародний досвід і «навчитись на помилках» інших країн.

Вже досить тривалий час в Україні активно розробляється власна концепція перехідного правосуддя. Державна політика щодо перехідного правосуддя знаходить своє вираження в низці нормативно-правових актів. 11 січня 2021 р. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України оприлюднило проєкт закону «Про державну політику перехідного періоду», що, по суті, є першим документом, який більш-менш чітко окреслює мету, коло завдань та зміст перехідного правосуддя в Україні. Якщо аналізувати законопроект за елементами і механізмами перехідного правосуддя, то ним передбачено: невідворотність покарання за найсерйозніші злочини, відповідальності за правопорушення, вчинені під час тимчасової окупації; розшук осіб, зниклих безвісти, вшанування пам'яті жертв збройної агресії Російської Федерації; визначено коло осіб, які підлягають люстрації; забезпечення права на правду, яке частково буде реалізовано шляхом створення Центру документування наслідків міжнародного збройного конфлікту; заходи, спрямовані на неповторення окупації [40].

Попри численні новели, законопроект є недосконалим. Заключний висновок стосовно законопроекту був зроблений УГСПЛ, яка зазначила такі основні недоліки: 1) не зазначено, як Україна буде виконувати свої зобов'язання за міжнародним гуманітарним правом та міжнародним правом прав людини,

немає чіткого розмежування між наведеними в документі поняттями «конфліктний», «постконфліктний» і «перехідний період»; 2) у законопроекті відсутній чіткий алгоритм дій державних органів із моменту деокупації; 3) в законопроекті застосований вибіркового підхід щодо гарантування державою здійснення прав і свобод громадян – зазначені гарантії здійснення свободи совісті та сповідання релігії, таким чином, гарантії щодо інших прав відсутні; 4) неузгодженість законопроекту з проектом Концепції державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту, який, на відміну від цього законопроекту, узгоджений із документами ООН і базується на їхніх засадах [41].

Крім того, законопроект може знівелювати деякі зобов'язання України. Зокрема, в питанні компенсації шкоди жертвам конфлікту. Документом передбачено, що «відповідальність за матеріальну чи нематеріальну шкоду, завдану Україні, юридичним та фізичним особам внаслідок збройної агресії Російської Федерації, покладається на Російську Федерацію відповідно до принципів і норм міжнародного права», а отже, відповідальність за компенсацію шкоди з України як держави знімається – закріплення такої норми в національному законодавстві не матиме жодних юридичних наслідків для держави-окупанта, адже це порушує принцип суверенної рівності держав, таке питання вирішується на базі міжнародного права [42].

Враховуючи міжнародний досвід та напрацювання українських фахівців, можна запропонувати модель перехідного правосуддя в Україні, яка буде ґрунтуватися на «класичних» елементах перехідного правосуддя.

По-перше, це кримінальне переслідування. У цьому контексті мають бути реалізовані такі заходи: збір матеріалів для Міжнародного кримінального суду; розроблення механізму амністії; ініціювання судових процесів щодо воєнних злочинців; створення законопроектів про протидію колабораціонізму; розробка й адвокація законопроектів порівняно прозорих механізмів звільнення заручників [43, с. 350]; розроблення та впровадження дієвих програм захисту свідків злочину; впровадження ефективних механізмів розшуку осіб, зниклих безвісті внаслідок збройного конфлікту; забезпечення посиленних заходів фізичної безпеки фахівців, які працюють із жертвами збройного конфлікту (це, зокрема, юристи, адвокати,

правозахисники) [44]; створення органів, діяльність яких спрямована на відшукування місцезнаходження решток жертв збройних конфліктів.

Окремо в рамках цього питання доречно було б розробити спеціальні реєстри або бази даних, що містили б інформацію про осіб, які вчинили воєнні злочини. Окрім цього, вдаючись до практики інших держав, варто розглянути можливість створення гібридних судів із залученням іноземних суддів.

Відповідно до ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, воєнні злочини належать до міжнародних злочинів, до яких, зокрема, ще включають злочин геноциду, злочини проти людяності, злочини агресії. Крім того, у ст. 8 визначений перелік діянь, які кваліфікуються як воєнні злочини [45]. Незважаючи на те, що Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), це не звільняє її від обов'язку кримінального переслідування осіб за воєнні злочини і необхідності співпрацювати в цьому напрямі з іншими країнами. Такий обов'язок передбачений ст. 49, ст. 50, ст. 129, ст. 146 відповідно I, II, III і IV Женевських конвенцій, а також ст. 88 Додаткового протоколу I («Взаємна допомога в питаннях кримінального переслідування»). Таке положення забезпечує реалізацію принципу *aut dedere aut iudicare* («або видати, або судити»), тобто держава має переслідувати таких осіб або передати іншій державі.

Україна подала дві декларації до МКС, перша з яких спрямована на цілі виявлення, переслідування та засудження порушників та співучасників за злочини, скоєні на території України з 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014 р., а друга визнає юрисдикцію Суду для цілей виявлення, переслідування та засудження порушників та співучасників за злочини, скоєні на території України з 20 лютого 2014 р. Ці дві декларації визнають юрисдикцію МКС стосовно злочинів, наведених у ст. 5 Статуту МКС, про які повідомляють громадяни будь-якої держави на території України з 21 листопада 2013 р. [46].

11 грудня 2020 р. прокурор МКС оголосила закінчення попереднього розслідування у справі «Ситуація в Україні». Прокурор зазначила, що «широкий діапазон діянь, скоєних у контексті ситуації в Україні, становлять воєнні злочини та злочини проти людяності в межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду». Крім цього, як зазначила прокурор, ці

злочини були здійснені різними сторонами конфлікту, були достатньо серйозними як із кількісної, так і з якісної позиції, для того, щоб вимагати їх розслідування Канцелярією МКС, проте уповноважені органи України та/або Російської Федерації не проводять активних дій у напрямі розслідування [47].

Слід зазначити, що серед причин незадовільного стану притягнення до відповідальності за злочини, які вчинені в Україні в період збройного конфлікту, є, зокрема, недосконалість чинного законодавства України щодо регулювання відповідальності за міжнародні злочини, «брак досвіду правоохоронців та суддів у притягненні до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права» [48, с. 158–162], відсутність доступу до території, що ускладнює процес збору доказів [49, с. 164]. Відповідно до статистичних даних, за 7 років війни на сході України було винесено лише 1 вирок суду за ст. 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни», що, звичайно, свідчить про неефективність кримінального переслідування [50]. Це говорить про необхідність вдосконалення українського законодавства.

На цей момент потрібне ухвалення Верховною Радою України закону, який передбачає імплементацію положень міжнародного кримінального і гуманітарного права. Відповідний законопроект № 2689 «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» [51] спрямований на забезпечення повноти імплементації положень міжнародного кримінального і гуманітарного права щодо кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини, а також забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів. Зокрема, зміни до ст. 8 Кримінального кодексу передбачають запровадження принципу універсальної юрисдикції щодо конкретних злочинних діянь – агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, тобто такої дії законодавства про кримінальну відповідальність, яка не пов'язана з місцем вчинення злочину, громадянством, постійним місцем проживання підозрюваного чи потерпілого або шкодою національним інтересам держави.

На окупованих територіях України з 2014 р. вчинялися різні правопорушення прав людини, які підпадали під категорію «воєнні

злочини», «злочини проти людяності», винним у їх вчиненні вдалось уникати належного кримінального переслідування, що, зокрема, зумовлено було невідповідністю законодавства України про кримінальну відповідальність положенням міжнародного кримінального і гуманітарного права. Кримінальний кодекс не передбачав кримінальної відповідальності за злочини проти людяності та за воєнні злочини, що являють собою порушення звичаєвого та договірного міжнародного гуманітарного права. Зміни в кримінальному законодавстві, звісно, ситуацію покращать, але як бути щодо притягнення до відповідальності за злочини, вчинені до їх прийняття, коли загальний принцип права говорить: «Закон зворотної сили немає»? Так, чинним Кримінальним кодексом України відповідальність за воєнні злочини передбачена ст. 438, але норми цієї статті не містять повного переліку тих діянь, які можна кваліфікувати як «воєнний злочин», що є порушенням принципу правової визначеності, та інших уточнень складів злочинів відповідно до ст. 8 Римського статуту 1998 р., Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. та Додаткових протоколів до них 1977 р. Тому наголошуємо, що в умовах міжнародного збройного конфлікту з Російською Федерацією, узгодження положень законодавства України про кримінальну відповідальність із вимогами міжнародного кримінального права і позитивною практикою його імплементації в національну правову систему України є надзвичайно нагальною потребою.

Нині точаться дискусії з приводу того, яка саме категорія осіб має бути притягнена до відповідальності, а яка може бути амністована. Розробники Концепції інформують, що амністія не може стосуватися осіб, які скоїли воєнні злочини і порушили норми міжнародного гуманітарного права, що їй відповідає міжнародній практиці. Але зустрічаються радикальні пропозиції – притягати до кримінальної відповідальності. Цей процес можна було б удосконалити завдяки ратифікації Римського статуту, який надав би Україні більше прав у міжнародних інстанціях. Але робляться й позитивні кроки – Генпрокурор та керівники Міністерства внутрішніх справ, Служби Безпеки України і Нацполіції домовились про створення спеціалізованих підрозділів із розслідування злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту [52].

По-друге, відшкодування шкоди. В рамках реституції є певні позитивні напрацювання, зокрема, на законодавчому рівні був прийнятий Закон України «Про забезпечення прав і свобод

внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII, який спрямований на вирішення широкого кола проблем внутрішньо переміщених осіб. Варто наголосити, що також вживаються заходи у сфері соціального забезпечення: 22 травня 2018 р. внесені зміни у п. 4 ч. 2 ст. 7 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», де зафіксовано, що до осіб з інвалідністю внаслідок війни належать й ті, хто отримав поранення чи ушкодження внаслідок поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння на території проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях. При цьому встановлено обмеження щодо часу отримання поранення на територіях, де органи державної влади не здійснюють свої повноваження, – з 1 грудня 2014 року.

По-третє, встановлення істини. Класичним у цьому випадку є створення комісій із правди, але Україна презентувала дещо новий підхід – створення Центру документування порушень прав людини під час збройного конфлікту [53], який займається документуванням подій збройного конфлікту на сході України. Завдяки діяльності Центру забезпечується встановлення історичної правди. А тому в цьому напрямі наша держава значно просунулась.

Окрім цього, є необхідність забезпечення публічного доступу до фактів гибелі як мирного населення, так і комбатантів усіх сторін конфлікту, що було б можливим завдяки створенню так званої «мапи пам'яті», яка дає змогу відновлювати достовірну картину військового конфлікту, одночасно запобігаючи маніпуляціям історією в політичних інтересах. У рамках сатисфакції необхідно забезпечити публічне вибачення з боку влади, повне оприлюднення правди, вшанувати пам'ять загиблих шляхом встановлення пам'ятників, перейменування вулиць.

По-четверте, інституційні реформи. Це, насамперед, реформа сектора безпеки, судової влади, правоохоронних органів, а також реформа освіти, зокрема правничої. У цьому аспекті влучно запропонувати ідею Ж. Балабанюк, що «одним із важливих елементів налагодження взаємодії та ефективного громадського контролю є необхідність створення в Україні єдиного координаційного центру громадського контролю за збройними силами та силами безпеки, який би став єдиним аналітичним,

методичним та координаційним центром взаємодії між органами влади та громадським сектором у сфері безпеки та оборони» [54, с. 426].

Вартий особливої уваги один нормативно-правовий акт, який розглядається в рамках одного з елементів перехідного правосуддя – компенсації. Указом Президента України № 117/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» [55] Україна запроваджує заходи у сфері перехідного правосуддя, зокрема щодо відшкодування шкоди, завданої у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, захисту та відновлення порушених прав, притягнення до відповідальності винних осіб, забезпечення права на правду про збройний конфлікт, недопущення виникнення збройного конфлікту в майбутньому. Відповідно до Указу Україна відстоює принцип денуклеаризації і демілітаризації Кримського півострова, перетворення Чорноморського регіону на територію миру і безпеки. Ще одним напрямом України є формування доказової бази щодо міжнародних злочинів, які вчиняють Російська Федерація та її окупаційна адміністрація на тимчасово окупованій території, зокрема порушень прав людини, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права, а також забезпечує збір інформації про моральну і матеріальну шкоду та збитки, заподіяні державі Україна, її громадянам і юридичним особам у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України. Стратегія визначає, що Україна вживає всіх законних заходів для повернення майна держави Україна, її громадян і юридичних осіб, яке незаконно захоплене у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, чи компенсації вартості такого майна та втраченої вигоди внаслідок його незаконного відчуження, що надзвичайно важливо для зростання рівня соціальної стійкості та згуртованості українського суспільства.

У цьому плані механізми правосуддя перехідного періоду мають трансформувати особистість постраждалих, сприяти

загоєнню індивідуальних травм та знаходженню нової соціальної ідентичності, яка була втрачена чи пошкоджена в процесі збройного конфлікту.

Висновки

Таким чином, підсумовуючи український досвід запровадження концепції перехідного правосуддя, варто сказати, що наша країна в деяких напрямках уже запровадила необхідний комплекс заходів, а в деяких цей процес знаходиться ще на стадії розробки. Крім врахування міжнародного досвіду, важливо будувати своє перехідне правосуддя – зберегти тенденцію внесення змін у законодавство та прийняття нових нормативно-правових актів відповідно до потреб громадянського суспільства та жертвоцентристського напрямку, наприклад, включити в концепцію перехідного правосуддя відновлення прав кримськотатарського народу як корінного народу в Україні. В Україні має бути належно підготовлений процес притягнення винних до відповідальності, а для цього варто повернутися до питання ратифікації Римського статуту. Держава має створити належні умови для отримання постраждалими від конфлікту фінансової компенсації за моральну та матеріальну шкоду, завдану внаслідок збройного конфлікту. Всезагальне сприяння з боку громадського суспільства функціонуванню перехідного правосуддя стане запорукою успішного та ефективного переходу миробудування в Україні. І що не менш важливо – пошук та промовляння правди забезпечить гарантування неповторення конфлікту в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Чарнота А. Про яскравий випадок невизначеності, або Правосуддя перехідного періоду і верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 185–193
2. Отправление правосудия и права человека задержанных лиц. Экономический и социальный совет E/CN.4/Sub.2/1997/20. URL: <https://undocs.org/ru/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1> (дата звернення: 5.06.2021 р.).
3. Доклад Генерального секретаря о господстве права и правосудии переходного периода в конфликтных и пост-конфликтных обществах (S/2004/616). URL: <https://undocs.org/ru/S/2004/616> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

4. Уварова О. Характеристика перехідного періоду. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А.П. Бущенко, М.М. Гнатовського. Київ : «РУМЕС», 2017. С. 8–11.

5. Ежегодный доклад Верховного комиссара по правам человека. Организация Объединённых Наций. Доклады Управления Верховного Комиссара и Генерального секретаря. Аналитическое исследование по вопросам прав человека и правосудия переходного периода: обзор аспектов, связанных с правами человека и правосудием переходного периода в заключенных в последнее время мирных соглашениях. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/12/18/Add.1> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

6. Содействие установлению истины, правосудию, возмещению ущерба и гарантиям недопущения нарушений 2018 р. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/73/336> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

7. Оказание содействия установлению истины, правосудию, возмещению ущерба и гарантиям недопущения нарушений 2013 р. A/68/345. URL: <https://undocs.org/ru/A/68/345>; Доклад Специального докладчика по вопросу о содействии установлению истины, правосудию, возмещению ущерба и гарантиям недопущения нарушений 2018 р. A/HRC/39/53. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/39/53> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

8. Что делает ООН для обеспечения мира. Миростроительство. URL: <https://www.un.org/ru/aboutun/uninbrief/peacebuilding.shtml> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

9. Верховенство права та правосуддя у перехідних суспільствах: Доповідь Генерального Секретаря, 23 серпня 2017 р., A/HRC/36/50, ГА ООН з прав людини. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/36/50> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

10. Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth versus Justice. 1st Edition / ed. by Naomi Roht-Arriaza, Javier Mariezcurrena. Cambridge University Press, 2006. 358 p.

11. Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenges. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/9590211.pdf> (дата звернення: 10.06.2021 р.).

12. Маліндер Л. Робота з минулим у Північній Ірландії та міжнародна практика амністій. Міжнародна школа «Перехідне правосуддя: світовий досвід і український контекст». URL: <http://transitionaljustice.online/#rec315168152> (дата звернення: 17.05.2021 р.).

13. Шабас В. Виклики перехідного правосуддя та відповідальності за міжнародні злочини. Міжнародна школа «Перехідне правосуддя: світовий досвід і український контекст». URL: <http://transitionaljustice.online/#rec315168152> (дата звернення: 17.05.2021 р.).

14. Глава II: В. Поддержание международного мира и безопасности. URL: <https://www.un.org/sg/ru/content/chapter-ii-b-maintenance-international-peace-and-security> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

15. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: введення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 30–35

16. What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (дата звернення: 5.06.2021 р.).

17. Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and UN precision. *Lex portus*. 2017. № 1. С. 50–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2017_1_7 (дата звернення: 5.06.2021 р.).

18. Уварова О. Виникнення концепції перехідного правосуддя: основні віхи. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А.П. Буценка, М.М. Гнатовського. Київ: «РУМЕС», 2017. С. 12–17

19. Основные принципы и руководящие положения, касающиеся права на правовую защиту и возмещение ущерба для жертв грубых нарушений международных норм в области прав человека и серьезных нарушений МПП, резолюция Генеральной Ассамблеи А/RES/60/147 от 16 декабря 2005 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e53#Text (дата звернення: 17.04.2021 р.).

20. Евсеев А. Гибридные суды как институт транзитивного правосудия. *Международное правосудие*. 2017. № 3(23). С. 47–61

21. Додатковий Протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 5.06.2021).

22. Питання амністії у міжнародному гуманітарному праві та його вирішення в Україні. URL: https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pytannya-amnistiyi-u-mizhnarodnomu-gumanitarnomu-pravi-ta-yogo-vyrishennya-v-ukrayini/ (дата звернення: 14.06.2021 р.).

23. Амністія бойовиків та її умови: що підказує Україні світовий досвід. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/04/5/7047255/#:~:text=%D0%A3%20%D0%B2%D0%B8%20%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BA%D1%83%20%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B8%20%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%8F%20%D0%B0%D0%BC%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%96%D1%8F,%D1%83%D1%85%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B8>. (дата звернення: 05.06.2021)

24. Питання амністії у міжнародному гуманітарному праві та його вирішення в Україні. URL: https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pytannya-amnistiyi-umizhnarodnomu-gumanitarnomu-pravi-ta-yogo-vyrishennya-v-ukrayini/ (дата звернення: 10.06.2021 р.).

25. Совместное исследование по вопросу вклада правосудия переходного периода в предотвращение грубых нарушений и ущемлений прав человека и серьезных нарушений норм международного гуманитарного права. Совет по правам человека. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/HRC/37/65> (дата звернення: 17.04.2021 р.).

26. Додатковий Протокол I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.06.2021 р.).

27. Международная конвенция для защиты всех лиц от насильственных исчезновений. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disappearance.shtml (дата звернення: 14.06.2021 р.).

28. Hayner Priscilla B. Unspeakable truths: Transitional justice and the challenges of truth commissions. New York, London : Routledge, 2011. P. 91–109.

29. Хлабистова К.В. Підходи до розуміння сутності люстрації: правовий аспект. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 46–52.

30. Міненкова Н. Люстрація як наукова проблема сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень. *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Sv. 3, Vyd. 4. С. 90–97

31. Репарації за війну: від Німеччини хочуть більше грошей. URL: <https://www.dw.com/uk/%D1%80%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B7%D0%B0-%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%83-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%85%D0%BE%D1%87%D1%83%D1%82%D1%8C-%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B5-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%B9/a-45845606> (дата звернення: 10.06.2021 р.).

32. Engstrom Par. Transitional Justice and Ongoing Conflict (November 1, 2011). URL: <https://ssrn.com/abstract=2004313> (дата звернення: 11.06.2021 р.).

33. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.06.2021 р.).

34. Правосудие переходного периода и экономические, социальные и культурные права. Организация Объединенных Наций. Управление Верховного комисара. Нью-Йорк 2014 г. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/HR-PUB-13-05_RU.pdf (дата звернення: 14.06.2021 р.).

35. Справа «Пічкур проти України» від 7 лютого 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text (дата звернення: 14.06.2021 р.).

36. European Court of Human Rights, *Cyprus v. Turkey*, Application No. 25781/94, Judgement of 10 May 2001, paras. 155–158

37. Ґрунтове дослідження експертів ЄС щодо прогалин у безпеці у перехідний період в українському перекладі УГСПЛ. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pidhody-es-do-pravosuddya-u-period-konfliktu-ta-perehidnyj-period/> (дата звернення: 13.06.2021 р.).

38. Мартиненко О. Україна як плацдарм для перехідного правосуддя: погляд міжнародних фахівців. URL: <https://helsinki.org.ua/blogs/ukrajina-yak-platsdarm-dlya-perehidnoho-pravosuddya-pohlyad-mizhnarodnyh-fahivtsiv/> (дата звернення: 13.06.2021 р.).

39. Грушко М.В., Мануїлова К.В. Концепція перехідного правосуддя в умовах збройного конфлікту в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 312–316.

40. Державна політика перехідного періоду. URL: <https://minre.gov.ua/project/derzhavna-polityka-perehidnogo-periodu> (дата звернення: 13.06.2021 р.).

41. Узагальнений висновок УГСПЛ на проект Закону України «Про державну політику перехідного періоду», розроблений Міністерством з питань реінтеграції ТОТ України. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uzahalnenyuy-vysnovok-uhspl-na-proiekt-zakonu-ukrainy-pro-derzhavnu-polityku-perehidnoho-periodu-rozroblenyu-ministerstvom-z-pytan-reintehratsii-tot-ukrainy/> (дата звернення: 14.06.2021 р.).

42. Аналіз проекту закону України «Про державну політику перехідного періоду». URL: <https://vostok-sos.org/analiz-proektu-zakonu-ukraini-pro-derzhavnu-politiku-perehidnogo-periodu/> (дата звернення: 14.06.2021 р.).

43. Мацко А.С., Циганов О.Г. Правові засади міжнародної судової юрисдикції забезпечення безпеки і правопорядку на тимчасово окупованих територіях Донбасу. *Izdevniecība Baltija Publishing*. 2020. С. 346–361.

44. Відновлення правосуддя на окупованих територіях: що планує зробити держава. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/155556-vidnovlennya-pravosuddya-na-okupovanih-teritoriyakh-scho-planuye-zrobiti-derzhava> (дата звернення: 14.06.2021 р.).

45. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf). (дата звернення: 14.06.2021).

46. Запитання та відповіді: Україна / МКС. URL: http://khp.org/1601009743#_ftn4 (дата звернення: 13.06.2021 р.).

47. Заява Прокурора Міжнародного кримінального суду пані Фату Бенсуди щодо закінчення попереднього розслідування у справі «Ситуація в Україні». URL: <https://www.icc-cri.int//Pages/item.aspx?name=201211-otp-statement-ukraine&ln=Ukrainian> (дата звернення: 13.06.2021 р.).

48. Червякова О.В. Відповідальність за воєнні злочини: через перехідне правосуддя до сталого миру та безпеки України. *Проблеми законності*. 2020. Випуск 150. С. 161–172.

49. Броневицкая О.М., Рогальская В.В., Тетерятник А.К. Психическое расстройство как обстоятельство, которое влияет на привлечение лица к уголовной ответственности, согласно норм международного уголовного права и законодательства Украины.

Georgian medical news. 2020. № 3. С. 158–162. URL: https://cdn.website-editor.net/480918712df344a4a77508d4cd7815ab/files/uploaded/V300_N3_March_2020.pdf (дата звернення: 14.06.2021 р.).

50. Загратувати воєнного злочинця. Про шляхи покарання винних. URL: helsinki.org.ua/articles/zagratuvaty-voiennoho-zlochynsia-pro-shliakhy-pokarannia-vynnykh-rozpozivila-kandydatka-iurydychnyy-nauk-oksana-senatorova (дата звернення: 14.06.2021 р.).

51. Прийнято Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. Опубліковано 20 травня 2021 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/208710.html> (дата звернення: 14.06.2021 р.).

52. Генпрокурор та керівники МВС, СБУ і Нацполіції домовились про створення спеціалізованих підрозділів з розслідування злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_t=rec&id=299644&fp=10 (дата звернення: 15.07.2021 р.).

53. Презентація Центру документування Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2106030-prezentacia-centru-dokumentuvanna-ukrainskoi-gelsinskoi-spilki-z-prav-ludini.html> (дата звернення: 14.06.2021 р.).

54. Балабанюк Ж. Ефективний громадський контроль за збройними силами та силами безпеки. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні : монографія / за заг. ред. А.П. Бущенка, М.М. Гнатівського. Київ : «РУМЕС», 2017. С. 424–427.

55. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text> (дата звернення: 14.06.2021 р.).